

նօթութեանց մասին Մխիթարայ զաւակներուն հանրութեան կողմանէ վայելած բարոյական վստահութեան հաւաստիքը կ'երեւի յատկապէս նաեւ հետեւեալ երկու խիստ հետաքրքրական նամակներէն: Հ. Կարապետ Եսայեան կը գրէ առ Սոմալեան Աբրահայր աշպէս. «Զպարզեւեալն առ ի Տեառնէդ ի 15 Հոկտ. զինքնագիր նամակ, ընկալայ յանցեալ եօթնեկի մինչդեռ ի Սամաթիա էի, զբարւոք սկսեալն ի բարեյիշատակն Հայր Ղեւոնդեայ զ'ի բացեալ պաշտամունս Երանելոյ Վկային Կոմիտասայ ի ջերմեռանդութիւն ուխտաւորաց առ անխափան առնել հրամանաւ Եպիսկոպոսապետիս, ուր քաղցր եւ ահեղ ձայն դարաց, եւ մանաւանդ Ստեփանոսի քեռորդոյ Վ. Հ. Յակոբոսին մերոյ հընչեցին ի նուազս շարականաց «Նահատակ բարի Քրիստոսի եղեր աշօր ի միջի մերում» եւն. յանդիման ժողովրդեան ծովացելոյ զշիրմաւ վկային յամօթ եւ ի քարընկէց յերեսս հակառակորդաց»⁽⁴⁸⁾:

Սոմալեան Աբրահայր ալ իր կարգին այս նամակին պարունակութիւնը կը հաղորդէ առ Հ. Իգնատիոս Փափաղեան, աշպէս. «Մեծահանդէս կատարէ Հ. Կարապետ եւ յայսմ ամի զ'ի բացեալ պաշտամունս երանելոյ Վկային Կոմիտասայ ի վերայ դերեզմանի նորա զբարւոք սկսեալն աստ ի բարեյիշատակ Հ. Ղեւոնդեայ»⁽⁴⁹⁾ ի ջերմեռանդութիւն բազմախումբ ուխտաւորաց, հրամանաւ Եպիսկոպոսապետին Նուրիճանի»⁽⁵⁰⁾:

Ասոնք կը ցուցնեն թէ ո'րքան մեծ եղած է Մխիթարայ որդիներու դերը՝ նաեւ իբրեւ նախաձեռնարկողներ՝ Վկային հանդէպ տածուած հանրային ջերմեռանդա-

կան արտայայտութեանց, ինչ որ ինքնին անուղղակի եւս ապացոյց մըն է անոնց, թէ Տէր Կոմիտասի անձին պատկանող ռեէքէպֆին ալ իբրեւ առաջնակարգ շահագրգռուողներ եղած են, եւ ըստ այնմ համբաւ ստացած են անոնք ի Հոռոմ եւ ի Պոլիս, թէ Տէր Կոմիտասի մասին ամէնէն ստույգ ծանօթութիւններ ունեցողը Մխիթարայ Ուխտէն է, ինչպէս վկայաթուղթերը ցուցուցին:

Այսպէս դեռ կրնանք յիշել մեր նախկին Մխիթարեաններէն Հ. Միքայէլ Սեբաստացի, Հ. Զաքարիա Ալէքսանեան, Հ. Դանիէլ Տէր Գրիգորեան, Հ. Իգնատիոս Խաչատուրեան եւ այլ վարդապետներ Միաբանութենէս՝ որոնք անդադար հետեւող եւ հետազոտող եղած են Նահատակի ամէն պարագաներուն, եւ ստույգ տեղեկութիւններն հաւաքելով Մայրավանդ հաղորդած են: Նոյն իսկ Ս. Ղազար հասած Վկային մասունքներէն զէթ ոմանք իրենց խօսուն ապացոյցներով չե՞ն տար ճշմարտապատու տեղեկութիւններ՝ աւելի քան ենթատեղեկան կամ հաստատական համարուած «ճշդութիւն»ներ, որոնցմով կը փափագուէր մեր ընդդիմախօսներու կողմէ աշօր պարապօրքիւն մը դոցել, ինչպէս Մոնս. Կալլանիի Տեղեկագրին մէջ՝ մարմնոյ փոխադրութեան բացակայութիւնը:

(Շար.)

Հ. Ղ. ՏԱՅԵԱՆ

(48) Կ. Պոլիս, 1834, Նոյ. 11:

(49) Հ. Ղեւոնդ Աճեանն է:

(50) Վենետիկ, 1834 զեկտ. 5:

ՍԻՒՆԱԶԱՐԴ ԾԱԾԿՈՑԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ԿԱՄԱՐԱԿԱՊ ԶԱՐԴԱՍԻՒՆԵՐԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(Շար. տես «Բազմավեպ» 1942, էջ 35)

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

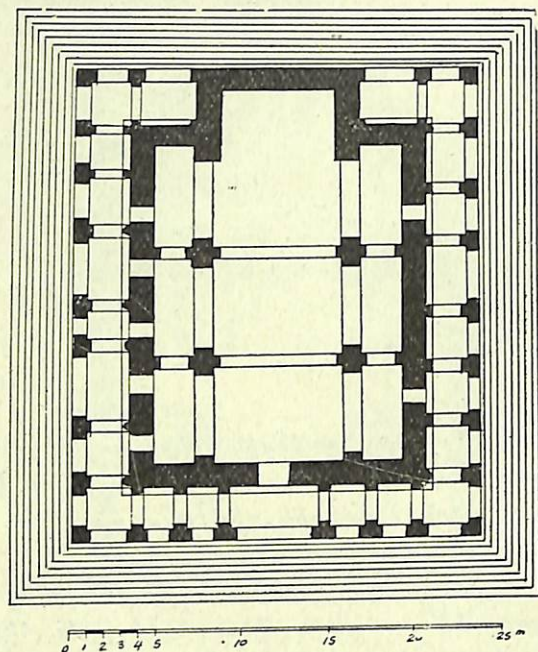
Քրիստոնէութեան Հայաստանի Պետական կրօնքը դառնալուն, հարկ եղաւ՝ ներկայացող պահանջին զոհացում տալու համար՝ դրաւել կարգ մը մեհեաններ եւ նոր կրօնքի ծիսակատարութեան յատկացնել: Արտաքին սիւնադարձած կողմերը պահուեցան ու յատկացուեցան ապաշխարողներու, ապաշխարութեան իբրեւ վայր: Այժմ կրնանք նկատի առնել ապաշխարութեան խնդիրը, քանի որ Նիկիոյ ժողովը մասնաւորաբար զբաղած էր այս հարցով:

Նոր կրօնքի պատշաճելու համար կատարուած կարեւոր փոփոխութիւններու ընթացքին, կաթողիկէի շինութիւն, խաչածեւ տանիքի կառուցում, կարգ մը մեհեաններ կը պահէին դեռ իրենց արտաքին սիւնադարձերը: Այս սիւնադարձերէն ոմանք վերցուեցան, նախ քան Նիկիոյ ժողովին որոշումը, իսկ այն մեհեանները՝ որոնք աւելի վերջը փոխակերպուեցան եկեղեցիի, պահեցին զանոնք, պատշաճելու համար ապաշխարութեան որոշումին: Արդէն նման վրան ծածկուած վայրի մը գոյութիւնը ենթադրել կու տայ, մեր ծիսակատարութեան մէջ այն մասը, երբ պատարագիչ քահանան կը հրաւիրէ աղօթողները «առ դրունս ելլել» աղօթելու եւ ապաշխարելու համար: Մեհեաններէ մնացած այս portique-ները, պատրաստ գտնուած շինութիւններ եղան, նոր ծիսակատարութեան ամբողջական գործադրումին համար:

Եթէ քննենք օրինակ՝ Տեկորի տաճարը, այսօրուան ձեւին մէջ⁽¹⁾ (պատ. 8), պիտի տեսնենք որմերուն մէջ մնացած «կամարի ոտը» (retombé) ծառայող քարեր եւ ճիւղ անոնց դիմացն ալ, plateforme-ին եղերը՝ սիւներու հիմնադրերու (socle) մնացած հետքեր, ինչպէս նաեւ տաճարին կէսէն քաշուած պսակ մը (corniche): Այս հետքերը ցոյց կու տան թէ այս տաճարը կանխապէս ունեցեր է արտաքին սիւնադարձ ծածկոց մը (պատ. 9 եւ 7):

(1) Տեկորի տաճարը, ասկից տակաւին քանի մը տարիներ առաջ դեռ մասամբ կանգուն էր. այժմ՝ բնութիւնը ու չար ձեռքեր բոլորովին կործանած են: Այսու ամենայնիւ տակաւին կարելի է անոր յատկազօր որոշ հանել եւ կամ դիմել մեր մեծ Թորամանեանի մասնաւոր աշխատութեանը 1911ին հրատարակուած Թիֆլիս, Տեկորի մասին, ուր կան կարեւոր լուսանկարներ եւ յատկազօր:

(Պատ. 10) - Տեկուրի մեհեան,
ինչպէս որ էր նախաքրիստոնէա-
կան շրջանին : Հաստատուած
«բլաթֆորմ»ի մը վրայ եւ շր-
ջանակուած սիւնաղարդ ծածկոյ-
թով մը (որորթիք), որուն սիւ-
ները հաստատուած էին սոյն
բլաթֆորմին եզերքը, ինչպէս է
հելլէո-հոմէական դասական
շինուածքներուն մէջ : Դւրաքան-
չէր սիւն աղեղով մը կապուած
էր իր հանդիպակաց որմասիւ-
նին :

Հիմնական փոփոխութիւններ, խորանի հաստատման եւ պահպանմանը շինութեան համար, որ՝ սրահաշարքից որեւէ հետք կարելի չէ դնել:

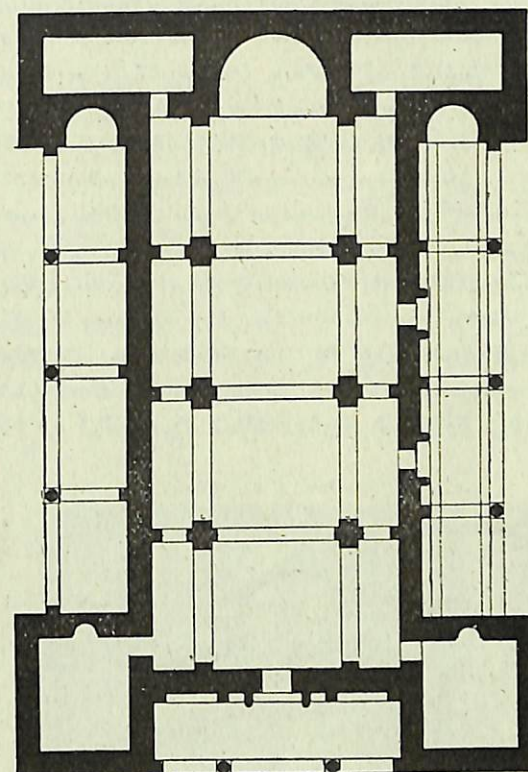
Սակայն տարաւոյս է վեր է թէ սինաչարքը կը բռնէր չէնքին շուրջը: Այս տեսակէտով Տեկորի տաճարին արեւելեան կողմը դեռ մնացած սինաերու հիմնադէտեր յատկանշական են իրենց վկայութեամբ:

Արտաքին սիւնաղարդը ծածկոցը, ընդհանրապէս պահուեցաւ քրիստոնէ-
ութեան մէջ: Նոյնիսկ Էջմիածնի նորակառոյց քրիստոնէական տաճարն ունե-
ցաւ՝ իր սկզբնական ձեւին մէջ՝ սիւնաղարդը ծածկոց մը, որմէ այժմ մեզի
հասած է, որպէս մնացորդ, չնքին կէսէն քաշուած պսակը (corniche), Տե-
կորի տաճարին ունեցածին պէս:

Ուրեմն ոչ միայն փոխակերպուած մեհեաններ պահեցին իրենց արտաքին սիւնաշարքերը, այլ նաեւ նորակառոյց եկեղեցիները զարդարուեցան նման շինուածքներով, թէեւ այս անգամ այդ շինութեանց տուած էին ծխակատարութեան քաղաքի օրով, որով զեր մը, որպէս ապաշխարողներու վայր։

Սիւնազարդ ծածկոցներու գրութիւնը (portique) պահեց իր կարեւորութիւնը եւ օգտակարութիւնը մինչեւ է. դար։ Այս դարուն արդէն չենք հանդիպիր սիւնազարդ արտաքին շինութեանց։ Միեւնոյն ատեն մեր ճարտարագետութեան մէջ սկսաւ ներմուծուիլ օտար շինութիւն մը, դաւիթը։ Հայկական սկզբնական եկեղեցին չունի դաւիթ մինչեւ ԺԱ. դար, թէեւ ան շատ առաջուց կը գործածուէր արեւմուտքի մէջ։ Ինչպէս նախապէս ալ ըսի, Հայաստանի կողմէն գործածուէր արեւմուտքի մէջ։ Եւ տարբոյն ամէն եղանակին, portique-խոտաբարոյ կլիման շատ ալ ձեռնտու էր, տարբոյն ամէն եղանակին, portique-ներուն մէջ մնալով ապաշխարելու։ Ասոր համար էր որ է. դարէն սկսեալ այս շինուածքները կորսնցուցին իրենց կարեւորութիւնը եւ դանց առնուեցաւ անոնց շինութիւնը։

անոնց շինութիւնը :
Գաւիթներու երեւումը մեր ճարտարապետութեան մէջ բնական է ապաշ-
խարդներէն չառ զնահատուեցաւ : Փոխանակ դուրսը մնալու՝ անոնք կրնային

(Պատ. 11) – Երեւոյի տաճարը պահած է իր սինագոգալը ծածկողին մէկ մասը, հիւսիսի եւ հարաւի կողմերուն վրայ: Արեւմտեան կողմէ վերջէն աւելցուած երկու սենեակները՝ որոնք դաւիթի դեր պէտք է կատարած ըլլան՝ կտրած են այս ծածկողին միօրինակութիւնը:

դաւիթներու մէջ ապաշխարել: Այս տեսակէտով թէ՛ Երերուքի (պատ. 11) թէ՛ Օձունի (պատ. 13) արեւմտակողմի շինութիւնները յատկանշական են: Փոխանակ ամբողջ portiqueը քանդելու՝ զոհացել են անոր մէկ մասը որմով գոցելու, ցուրտէն պաշտպանուած սենեակներ ստանալու համար, որոնք նորամուտ դաւիթներու տեղ կը ծառայէին:

Սակայն դաւիթներու այս գործածութիւնը երկար չտեսեց, եւ անոնք չուտով վերածուեցան տոհմային դամբարաններու⁽¹⁾։ Ուղղակի Հայկական եկեղեցիի մէջ գերեզմաններ հաստատելու սովորութիւնը մեր ծիսակատարութիւնը չէ ընդունած։ Այս ալ արեւմտեան սովորութիւն մըն է, որ շատ վերջը փորձած է մտնել նաեւ մեր եկեղեցիներէն ներս, սակայն դաւիթէն անդին անցնելու չէ թոյլատրուած։ Ասոր համար է որ դաւիթը չուտով կորսնցուցիր բուն յատկացումը եւ եղաւ տոհմային դամբարան։

Օտար շինուած մը եղող *գաւթի* երեսումը մեր ճարտարապետութեան մէջ պատճառ եղաւ որ մէկ կողմ ձգուի հայկական սիւնադարդ՝ ծածկոցի դրութիւնը։ Սակայն ծիսակատարութեանց մէջ ալ փոփոխութիւններ եւ թեթեւացումներ էին մտած, նայելով սկզբնական դարերու ծիսակատարութեանց։ Այլեւս՝ քահանային կոչին ոչ ոք «սո՛ղ դրունս» կ'ըլլէր ապաշխարելու։

ԿԱՄԱՐԱԿԱՊ ԶԱՐԴԱՍԻՒՆԵՐԸ

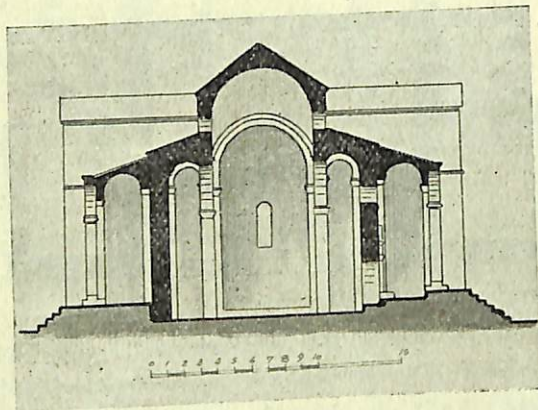
Բոլորովին տարբեր նկատումներով դրուած եւ այլ նկատումներով ջըն-

(1) *Մեսրոպ Մաղիստրոս Արք. Տէր Մովսէսեան «Հայկական երեք քեծ վանքեր», Էջ 128, Երուսաղէմ 1938:*

ջուած սիւնաղարդ ծածկոցին վերցուելով, հայկական շէնքը մնաց մերկ եւ անհրապոյր: Այսպէսով հայ ճարտարապետը կ'իյնար այն սխալին մէջ, որմէ վրիպելու համար էր որ հելլէնը եւ հռոմայեցին ստեղծած եւ դործածած էին արտաքին սիւնաղարդները իրենց մեհաններուն շուրջ:

Իրաւ է թէ հայկական եկեղեցին իր կաթողիկէովը եւ խաչածեւ տանիքովը յառաջ կը բերէր բաւական յաջող զանգուածներու համադրութիւն մը եւ լոյսի ու շուքի յաջող խաղեր: Իրաւ է թէ Հայաստանի դանաղան տեսակի քարահանքերու տուած երանգաւոր քարերուն գործածութեամբը շատ յաջող ճարտարապետական կերտումներ կը ստացուէր, սակայն նորէն որմերու մերտարապետական կերտումներ կը ստացուէր, որոնք ճարտարապետութիւնը ծանր կութիւնը չէր ծածկուեր, ինչ որ պաղ եւ ծանր տպաւորութիւն մը կը ձգէր:

Արեւմուտքի մէջ ալ նման սխալ մը կ'ընէր ճարտարապետութիւնը ծանր ու տղեղ ուսման ոճի արտաքինովը: Սակայն եթէ ուսման ոճի ճարտարապետին ներքին էր նման տղեղութիւն մը, քանի որ ծնունդ էր անքաղաքակիրթ բարբա-

(Պատ. 12) — Երբուքի եկեղեցիին հատուածը իր արտաքին սիւնաղարդ ծածկոցովը:

րոսներու կոշտ զգացումներուն, հայ վարպետը որ դարերու մշտատեւ շինութիւնը նրբաճաշակ ու քաղաքակիրթ էր, չէր կրնար հանդուրժել այս տղեղութեան:

Հայկական ոճը այլեւս հասած էր կառուցումի այնպիսի մարզի մը որ սիւնաղարդ ծածկոցներու վերադարձին վրայ կարելի չէր մտածել: Որովհետեւ անոնց շինութիւնը պիտի խախտէր՝ վարէն դիտողին աչքէն կաթողիկէին ամբողջ վեհութիւնը: Այս շրջաններուն է որ սկզբնական «լուսամուտ»ը (lenterne) կը դարձանայ, կ'ընդլայնի ու կը զեղեցկանայ դէպի գմբէթը, աղօտ ձկտումով մը: Սակայն անիկա երբեք չանցաւ որոշ սահման մը ու միշտ մնաց՝ զարգացած ու ընդլայնուած վիճակին մէջ ալ՝ միշտ լուսամուտ մը:

Ուրեմն հայ ճարտարապետը պէտք էր խորհէր ու գտնէր անանկ լուծում մը որ ըլլար իրապէս ճարտարապետական եւ մնար նաեւ հայկական շինութեանց աւանդութեանց մէջ:

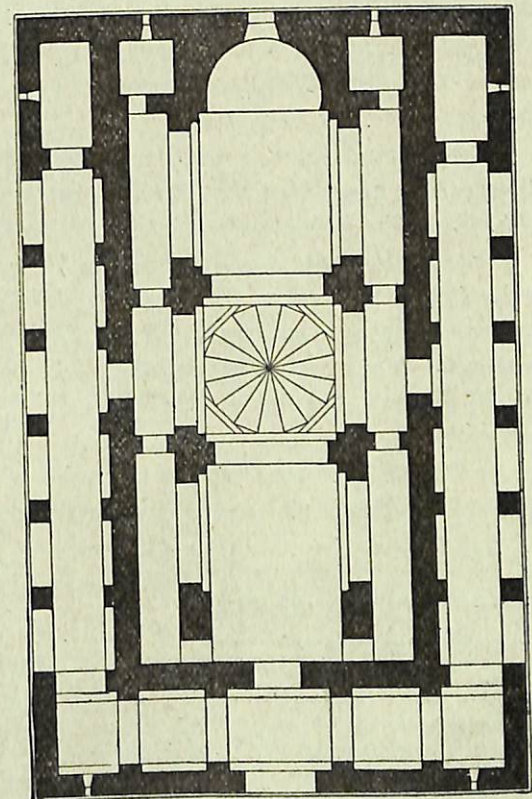
Հայ ճարտարապետը, որ քանիցս տուած էր իր կարողութեան ամբողջ չափը, այս անգամ ալ մնաց իր կոշտութիւն բարձրութեանը վրայ:

Սիւնաղարդ ծածկոցներու դրութեան մէջ ի՞նչ էր որ կու տար դրաւիչ տեսքը շինութեանը, բնականաբար չէնքին շուրջ շարուած սիւններու շարքն էր որ յառաջ կը բերէր դիտողին վրայ յաջող տպաւորութիւնը: Ուստի հայ վարպետը սիւնաղարդ ծածկոցէն պահէց սիւնաղարդը եւ սիւնները իրարու միացնող

աղեղները: Վերցուց կամարակապ ծածկոցը, որ շինութեան շուրջ կը ձեւաւորէր portique-ը եւ այսպէս ազատուած սիւնը տարաւ փակցուց ուղղակի շէնքին պատերուն: Այս հանձարեղ լուծումով նորէն կը ստացուէր՝ չէնքին երկայնքին՝ սիւնաղարդ ծածկոցին յառաջ բերած սիրուն տպաւորութիւնը եւ կը ծածկուէր որմերու մերկութիւնը, առանց portique-ին խճողումով չէնքը շրջանակելու:

Սիւնաղարդ ծածկոցներէն որմասիւններու զարդարանքին փոխանցումը այնքան ակնյայտնի է, որ օրինակ՝ Անիի Ս. Փրկիչի զարդասիւնները իրարու միացնող աղեղներուն վրայ՝ հայ վարպետը չէ մոռցեր կրկնելու կրկնաղեղին յառաջ բերած տեսքը կամարին տակը:

Սիւնաղարդ ծածկոցներէ (portique) փոխանցումը որմերու երկայնքին դրուած զարդասիւններուն՝ տուաւ հայկական դարձոցին մէկ ինքնայատուկ

(Պատ. 13) — Օճունի եկեղեցին ալ կը պահէ իր սիւնաղարդ ծածկոցին մէկ մասը, թէեւ արեւմտեան կողմէ ամբողջովին ջրհեղեղով անհետացած է ան՝ տեղի տալով կարգ մը սենեակներու, հաւանաբար որպէս գաւիթ:

դրոշմը այդ դարերուն համար: Քանի որ՝ աւելի վերջը արեւմուտքն ալ սկսաւ գործածել որմերուն կալած զարդասիւններու դրութիւնը:

Հայկական այս յղացումը որ կատարեալ էր՝ իրադործումը եղաւ ճարտարապետական մարզին մէջ գլուխ գործոցի մը:

Եւ որովհետեւ այս սիւնները այլեւս ոչինչ կը կրէին եւ ոչ մէկ կազմական դեր կը կատարէին շինութեան մէջ, կարելի եղաւ զանոնք գերազանցապէս նրբացնել ու շինել սլացիկ, իսկ իրար կապող աղեղները ամէն պաշտօնէ

